

Віктор ГРОМ

(Рівне)

ДОБА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ В ЕМІГРАЦІЇ У 20–50 РОКАХ ХХ ст.

В українському історіографічному процесі ХХ століття помітне місце посідає наукова спадщина західної діаспори. Її аналіз цілком заслуговує на окреме спеціальне дослідження, у тому числі стосовно епохи Б. Хмельницького, що є однією з найважливіших в українському націогенезі і державотворенні.

Повернення в Україну історіографічної спадщини західної діаспори закономірно співпало зі складними процесами національно-державного відродження кінця 80-х — початку 90-х років. Значний інтерес до українських зарубіжних публікацій пояснюється тим, що протягом тривалого періоду, починаючи від часів Першої світової війни, українські вчені в еміграції послідовно осмислювали актуальні державотворчі проблеми, виступали з гострою критикою антиукраїнських політичних і наукових концепцій. Втрата доступу до вітчизняних архівосховищ і бібліотек частково компенсувалася мож-

ливістю використання зарубіжних джерел, ознайомлення з досвідом роботи західноєвропейських та американських учених. Над істориками діаспори не тяжів диктат політичної та ідеологічної цензури, як це було в радянській історіографії. Правда, працюючи в умовах так званого «вільного світу», вони теж не змогли звільнитися повністю від пут ідеологічного протистояння, що наклало відбиток на усю їх наукову творчість.

З другого боку, не підлягає сумніву пріоритетне значення професійного доробку тих українських учених-медієвістів, які знаходилися тут, на Батьківщині. Працюючи, за словами О. Оглоблина, у темному царстві тоталітарної думки, у затхлому й задушливому повітрі підневільної, уніфікованої історичної науки¹, вони зуміли підготувати цілий ряд наукововартісних монографій, дисертацій, збірників статей і джерелознавчих досліджень.

Отже, завдяки самовідданій праці українських учених обох гілок вітчизняної історіографії вдалося зберегти і примножити кращі традиції у дослідженні козацько-гетьманської державності XVII–XVIII ст. Важливо віддати належне і об'єктивно відзначити усе те цінне, що було створене українськими ученими по обидва боки політичної завіси. Без цього неможливий поступ наукової думки і вироблення нової парадигми історіософського мислення.

Оцінюючи козакознавчу спадщину українських учених в еміграції, необхідно відзначити основоположне значення у її розвитку класичної монографії В. Липинського «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті» (Відень, 1920; перевидання 1954 і 1991 рр.). Ця праця, разом із ще раніше опублікованими студіями автора, по суті справи, розпочинала новий напрям в українській історіографії. Він отримав назву державницького, оскільки відтепер основна увага дослідників зосереджується на державотворчих процесах та на діяльності еліти: гетьмана, полковників, козацької старшини, шляхти і духовенства. Державницький напрям поставив на перше місце історію державності, а не народних рухів, як це було в працях попередників, представників народницької школи. «В істориків-державників, — писав з цієї нагоди Б. Крупницький, — змінилося ставлення до історичних персонажів і подій: вони одягли, так би мовити, інші окуляри»².

Знаходячись під впливом неоромантичної історіографії та краківської школи істориків з їх уявленнями про сильну монархічну владу, негативний вплив на державу великого магнатського землеволодіння і провідну роль шляхти у державному будівництві, В. Липинський у захоплюючих тонах змалював портрет уславленого козацького геть-

мана. Богдан Хмельницький, на переконання автора, один-єдиний від часів занепаду Київської Русі і до ХХ століття зумів розрубати страшний гордіїв вузол соціальних, економічних, культурних, цивілізаційних і політичних суперечностей, що існували в Україні. Цього надзвичайного успіху вдалося досягти тому, що, по-перше, гетьман зумів пов'язати свою політику і будівництво держави не із засудженим на смерть низовим, общинним, ухоронницьким і здобичницьким Запоріжжям, а із хліборобською «городовою» Україною. Причому утихомирення і перетворення Запорозької Січі у пограничну твердиню розглядається як переломний момент, що став національним тріумфом гетьмана і був не меншим від тріумфу київського. Для Польщі це був удар, більший від пилявецького: відтепер існування польської держави на українських землях ставало зайвим і непотрібним. По-друге, гетьман зумів повернути на свій бік і сформував провідну козацько-шляхетську верству, бо для держави потрібні не тільки шаблі, а й голови, розум, знання.

Відповідно до внутрішньої політики, так само високо оцінюється міжнародна діяльність Б. Хмельницького. Зокрема, учений різко виступив проти так званої «перейславської легенди», яка постала під час руїни козацької державності, а згодом лягла в основу теорії «воссоєдинення Русі». У В. Липинського немає сумніву, що умова гетьмана з Москвою у 1654 р. була, насамперед, військовим («мілітарним») союзом, спрямованим проти Польщі, як такі ж самі попередні угоди з Кримом і Туреччиною³.

Особливе значення Переяславської угоди полягало в тому, що вона закривала добу «козацького автономізму» і означала ніщо інше, як легалізацію здобутої по відношенню до Польщі суверенності. Тим самим гетьман переставав бути і в очах поляків, і в очах сусідніх володарів «Збунтованим рабом», а ставав володарем нової великої держави. Отже, мета Переяславської умови була досягнута повністю.

У наступний період головним завданням гетьмана стало зміцнення козацької державності, забезпечення її від зазіхань сусідів, насамперед, Москви і Криму, включення її до складу тих українських земель, які ще залишилися у володіннях Польщі, а також здобуття міжнародного визнання далекосяжних династичних намірів. Як стверджує дослідник, в останні роки життя Богдана козацька держава була абсолютно суверенною і проводила свою окрему виразну політику. Козацький вождь виступає як фактичний володар, керівник землі і держави, якого благословив патріарх і з яким — як рівний з рівним — зносяться сусідні монархи. «Європа побачила, що державний організм, збудований залізною волею однієї людини на далеких окраїнах Польщі й

Московії, не тільки здатний до життя та розвитку, але вже виріс у силу, що на Сході має не менше від Москви й Польщі значення...»⁴

Таким чином, у дослідженнях В. Липинського знаходимо цілком новий, порівняно з народницькою історіографією, підхід до найважливіших проблем державного будівництва у XVII ст. та ролі провідної верстви і особисто гетьмана Богдана Хмельницького. Учений відкинув ідеологію народництва, що віддавала першість розбурханій стихії народних низів і Запорозької Січі, і зосередив увагу на діяльності гетьмана та його оточення, на участі козацької старшини і шляхти у державотворчих процесах. За визначенням П. Дорошенка, праці Липинського становили справжню епоху в студіях над Хмельниччиною. Звертаючи увагу на творчі, конструктивні моменти в діяльності Хмельницького, дослідник з'ясував увесь розмах міжнародної політики гетьмана і широту його політичних планів. У студіях Липинського сама постать гетьмана явилася зовсім в новому світлі: замість творця нещасливої унії з Москвою Липинський дав постать могутнього організатора Української держави, великого політика й патріота⁵.

Як відомо, з такою піднесеною характеристикою Б. Хмельницького не погодився М. С. Грушевський, намагаючись запобігти «нездоровій ідеалізації доби й індивідуальності Хмельницького». Тут не місце аналізувати відмінності у поглядах В. Липинського та М. Грушевського стосовно оцінки діяльності козацького гетьмана: спроби такого порівняльного аналізу уже здійснені в сучасній історіографії⁶. Варто, однак, підкреслити, що протистояння поглядів і оцінок цих двох визначних дослідників доби Б. Хмельницького аж ніяк не повинно впливати тільки із нібито незаперечного факту приналежності М. Грушевського до народницького (новонародницького) напрямку в українській історіографії. Прихильників цього напрямку часто безпідставно і несправедливо звинувачують в «антидержавництві». Але народники, за невеликим винятком, не були антидержавниками, так само державницький напрям не можна беззастережно протиставляти народницькому, бо обидва вони логічно взаємопов'язані і обумовлені еволюційним розвитком українського історіографічного процесу⁷. Крім того, самі поняття і терміни «державницької» і «народницької» історіографічних шкіл є досить штучними та повністю не відображають головних наукових концепцій українських істориків ХХ ст.⁸

Немає сумніву, що у працях М. Грушевського представлені як «народницькі», так і «державницькі» елементи. Виглядає правдоподібним твердження, що ще наприкінці XIX ст. у Львові М. Грушевський сформувався у «типового історика-державника», і це неоднозначно проявилось у характеристиці гетьмана Богдана під час

відзначення 250-річчя початку Хмельниччини⁹. Як зазначає Я. Федорук, у ювілейній статті М. Грушевського «Хмельницький і Хмельниччина» (1898 р.) вперше була обгрунтована концепція, котра ставила питання про державне будівництво Війська Запорозького у середині XVII ст.¹⁰ З історичної школи Грушевського у Львові вийшла ціла плеяда відомих учених-державників: С. Томашівський (один із основоположників державницького напрямку), І. Крип'якевич, І. Кривецький, В. Барвінський, В. Гарасимчук, І. Джиджора та інші.

Порівняно із 1898 роком еволюцію поглядів М. Грушевського щодо Богдана Хмельницького добре ілюструє заключний розділ IX-го тому його фундаментальної «Історії України-Руси» (1931 р.). Повернувшись із еміграції, учений під впливом французької соціологічної школи Ем. Дюркгейма значну увагу приділяв порівняльно-соціологічним методам наукових досліджень та інтерпретації суспільного розвитку, що не могло не відбитися на характеристиці козацького гетьмана. Але це аж ніяк не означає, що М. Грушевський недооцінював значення провідної верстви і національної держави. Навпаки, цим питанням у своїй історіософській концепції він приділяє велику увагу, вважаючи, що вже з січня 1649 року у гетьмана існувала «програма незалежної від Польщі України»¹¹.

Очевидно, наукова полеміка М. Грушевського з В. Липинським стосовно оцінки діяльності Богдана Хмельницького значною мірою була спричинена відмінностями у їх суспільно-політичних орієнтаціях та приналежністю до різних політичних таборів: республікансько-демократичного і монархічно-консервативного.

Подібне науково-методологічне і політичне розмежування існувало і серед українських учених в еміграції. Розмірковуючи над уроками та причинами невдач революційно-визвольних змагань 1917–20 рр., дослідники активно взялися за розробку різних концепцій української державності та національного розвитку. Чимало праць безпосередньо присвячується козацькому періоду, інші розглядали його опосередковано. Приймавши обгрунтовану М. Грушевським схему безперервного розвитку українського народу від стародавніх часів до сучасності, учені західної діаспори чимало зробили для доповнення і уточнення окремих її положень. При цьому пріоритетного значення набув державницький підхід, особливо, зважаючи на ті події, що відбувалися з початку 30-х років у суспільно-політичному і науковому житті Радянської України.

Можна по-різному класифікувати основні напрями розвитку історичних та історико-політичних досліджень в еміграції. Найчастіше використовують схему, що її розробили А. і В. Заїкіни та В. Потуль-

ницький стосовно еміграційної історико-юридичної та політичної науки міжвоєнного періоду¹². На основі вивчення критеріїв історичних оцінок та методологічних підходів вони виділяють три основні напрями: народницький (новонародницький), консервативний (християнсько-консервативний) та національно-державницький. Однак, як зауважує В. Матях, в українському історіографічному процесі ХІХ — першої третини ХХ ст. вірніше було б вести мову про два основних напрями — народницький та державницький, і відповідно, в останньому виділити три означені вище течії¹³. Складнішу класифікацію розвитку української етнополітичної думки запропонувала І. Онищенко, яка крім народницького і консервативного напрямів називає ще націократичний, ліберальний, соціал-демократичний і радянський, а також подає окремий поділ сучасних підходів¹⁴.

Найточніше, напевне, розвиток української зарубіжної історіографії у 20–30-х і у пізніших роках можна характеризувати приналежністю її в цілому до державницького напрямку з визначенням окремих наукових шкіл. Порівняльний аналіз функцій «наукового напрямку» та «наукової школи» дозволяє означити перший як «генералізуючу, об'єднуючу ідею», що постає в результаті синтезу суспільної та наукової традиції або новації на певному етапі пізнання і суспільного розвитку¹⁵. Такою провідною ідеєю стало обґрунтування (і здобуття) державної самостійності України. Не випадково, «ціла українська історіографія 1920-х років — і на Наддніпрянщині, і в Галичині, і на еміграції — стояла на тих самих ідейних (українських державницьких) позиціях, ставлячи в центрі своєї уваги й своїх дослідів проблему української національно-державної самостійності в її історичному розвитку й в усіх її виявах — політичному, економічному, культурному»¹⁶.

Отже, немає нічого дивного, що саме у науковій творчості українських учених в еміграції державницькі ідеї і концепції здобули найповніше висвітлення і переконливу аргументацію. В організованих в Австрії, Чехословаччині, Німеччині та Польщі науково-освітніх центрах (Український соціологічний інститут, Український вільний університет, Український високий педагогічний інститут, Українські наукові інститути тощо) читалися відповідні спецкурси і проводилися важливі семінари та конференції, видавалися підручники, навчальні посібники, збірники статей і монографії. Плідно розвиваючи історико-політичні, філософські, правничі, народознавчі та інші галузі наукових знань і суспільних дисциплін, учені приділяли значну увагу державотворчим процесам в їх історичному розвитку. З козацького періоду активно студіювалися такі актуальні питання, як становлення української нації, економічні, соціально-політичні і духовні переду-

мови Хмельниччини, характеристика козацько-гетьманської державності та основних етапів її розвитку, обставини і наслідки заключення міждержавних договорів, зокрема, угоди з Росією 1654 та інших років, окремі аспекти дипломатичної, військової та політичної історії, правознавства, етнопсихології і т. п. Важливим напрямом було дослідження західноєвропейських джерел, архівних матеріалів, періодичних видань, свідчень сучасників та літературних пам'яток.

Крім всебічного обґрунтування історичних і політичних прав українського народу на власну державність, необхідно було провести порівняльний аналіз причин і наслідків неодноразових поразок у національно-визвольній боротьбі, зокрема, занепаду і втрати української державності у козацькі та у новітні часи. Неможливість об'єктивного вивчення цих питань у Радянській Україні і прагнення донести до світової громадськості свою думку ще більше посилювали значення науково-дослідної праці українських учених в еміграції.

Виконуючи «науково-організаційні та репрезентаційні функції», українські учені брали участь у різних наукових конгресах (ських, європейських і світових), а також організували і провели Українські наукові зїзди у Празі (1926, 1932 рр.). Тим самим стверджувався достатньо високий рівень і авторитет українських еміграційних досліджень у науковому світі, як також важливими були публікації окремих робіт іноземними мовами¹⁷. «Для людей, що не знають слов'янських мов, було це справжнім відкриттям», — зазначав пізніше Б. Крупницький, згадуючи про два видання своєї німецької «Історії України» (Лейпціг, 1939, 1943) і вказуючи одночасно на ті труднощі, які доводилося долати перед цензурою Третього райху¹⁸.

Необхідно відзначити прагнення учених до об'єктивного відтворення подій і коментування джерел. І хоч тенденційних ухилів неможливо було повністю позбутися, вони майже завжди зустрічали рішучий спротив і найгострішу критику з боку інших дослідників-емігрантів¹⁹. Це ж саме стосується і діяльності цілих наукових установ. Так, у 1932 р. з Українського наукового інституту у Берліні вийшли ті українські вчені (Д. Дорошенко, В. Кучабський, В. Старосольський та ін.), які вважали, що наука має бути незалежною і не повинна підлягати чужонаціональним та політичним впливам. Як писав з цього приводу Д. Дорошенко, «ось уже більше 10 років я на еміграції і весь час розмежовував дуже строго і суворо у своїй діяльності те, що називається політикою, і те, що зветься справою академічною. У справах академічних я співпрацюю і зближаюся з людьми, які, на мою думку, приносять користь українській науці незалежно від інших політичних переконань»²⁰.

Отже, стосовно поширюваних ще з 30-х років у радянській пропаганді звинувачень українських учених в еміграції у «фашизмі» та співробітництві з фашистським режимом, і особливо, участі багатьох з них у широкомасштабній програмі «Остфоршунгу» — досліджень Сходу, то тут необхідно чітко відрізнити політичні і пропагандистські аспекти від наукових, а головне, жодні суспільно-політичні обставини не повинні применшувати вартості наукових публікацій.

В цілому, наукова і громадська діяльність українських учених та українських наукових інституцій у Європі у міжвоєнний період однозначно вимагає позитивної оцінки. «Українські високі школи та наукові інститути Середньої Європи (Чехословаччина, Німеччина, Польща) залишили свій слід не тільки в практичній популяризаторській, педагогічній і пропагандивній сфері, але теж і в історії української науки взагалі»²¹. Проведені у 20–30-х роках дослідження актуальних проблем державотворення і націогенезу (О. Бочковський, С. Дністрянський, В. Липинський, С. Рудницький, В. Старосольський, С. Томашівський, М. Шаповал, С. Шелухін та ін.) не втратили свого значення і на сьогоднішній день. Вони становили важливий науково-теоретичний підмурівок для утвердження в українській історіографії державницького напрямку та розробки конкретних питань суспільно-політичного розвитку.

Пріоритетного значення у цей період набули проблеми козацько-гетьманської державності та державотворчої діяльності Б. Хмельницького і його наступників. Ці проблеми найповніше відображення знайшли в узагальнюючих працях з історіографії та історії України Д. Дорошенка, що його справедливо називають одним з найбільших пропагандистів державницького напрямку. Як відзначає Н. Полонська-Василенко, перші спроби державницького підходу до історії України, що їх зробив Ф. Уманець у монографії «Гетьман Мазепа» у 1897 р. не мали успіху. «Народницький напрям захитали щойно праці Д. Дорошенка, який дав огляд історії України з державницького погляду, С. Томашівського, який під кутом державної ідеології дав синтезу Княжої доби, та В. Липинського, який провів аналіз доби Козаччини»²². В свою чергу, державницький напрям, підкреслює дослідниця, значною мірою виріс на ґрунті схеми М. Грушевського, на блискуче доведеному факті тяглості історичного процесу від княжої доби до ХХ сторіччя.

У Галичині активними прихильниками нового напрямку виступили учні і соратники Грушевського з його львівської школи істориків. Найпочесніше місце тут посідає І. Крип'якевич, автор відомих «Студій над державою Богдана Хмельницького», опублікованих у «Записках»

НТШ протягом 1925–31 рр. Учений подає аналіз державо-організаційної праці великого гетьмана та його соратників з виразно державницьких позицій. Такі важливі питання, як зміни в адміністративному устрої, функціонування державних інституцій, створення національного війська та державної фінансової системи, формування державних кордонів, внутрішнє життя, причини і фактори, що сприяли як зростанню козацької держави, так і її ослабленню і занепаду розглядалися істориком на високопрофесійному рівні, із залученням багатьох нових джерел. Доба Б. Хмельницького висвітлена в багатьох публікаціях дослідника, присвячених історії України, козацько-гетьманської державності XVII–XVIII ст., військовій історії, в джерелознавчих та історіографічних оглядах тощо. У післявоєнний період двома виданнями вийшла велика монографія ученого «Богдан Хмельницький», підготовлена вже, правда, у дусі вимог радянської історіографії.

Вагомий внесок у популяризацію та поширення державницьких концепцій зробив Ом. Терлецький. У 1923–24 рр. він опублікував у Львові монографію «Історія Української держави», другий том якої повністю присвячувався козацькій добі. Обговорюючи внутрішню та зовнішню політику козацьких гетьманів, автор зупинявся на реалізації їх державно-політичних програм, простежував взаємозв'язок між соціально-економічними, географічними і геополітичними факторами, як також між державою, правом і політикою. Ці ж ідеї знайшли відображення в інших публікаціях автора, зокрема, у його обширній «Історії України» (Львів, 1938). Дослідник перебільшує роль та значення географічного фактору в історії України, а незалежність козацької держави Б. Хмельницького визнає лише протягом 1655–57 років.

Поглибленню наукових знань про епоху Богдана Хмельницького з державницьких позицій сприяли у 20–30-х рр. публікації в еміграції та у Західній Україні І. Борщака, В. Герасимчука, М. Кордуби, Р. Лашенка, Д. Оляччина, П. Феденка, А. Яковліва та інших авторитетних учених. У дослідженнях основних сюжетних ліній державотворчого процесу еміграційна та західноукраїнська історіографія становили одну цілісність, розвиваючись в однакових ідеологічних напрямках. Певні відмінності, за твердженням А. і В. Заїкіних, проявлялися лише у студіях над історією церкви та церковного права. Як і в працях засновників державницького напрямку В. Липинського і Ст. Томашівського, основна увага акцентується на конструктивних чинниках щодо «здобування української землі, творення української нації й будування української держави»²³.

Крім політичної та дипломатичної історії, дослідники звернулися до вивчення військової діяльності Б. Хмельницького. Виходячи з досвіду визвольних змагань 1917–20 рр., військові фахівці М. Капустянський та В. Петрів проаналізували найважливіші битви, бойове мистецтво та військово-організаторські зусилля гетьмана у створенні національної армії на основі доктрини «народу у зброї», тобто загального військового обов'язку і територіального принципу. Незважаючи на відмінності у трактуванні окремих питань, військовознавці практично одностайні у надзвичайно високій оцінці (інколи занадто ідеалізованій) полководчих здібностей козацького гетьмана. Ці та інші питання висвітлювалися в «Історії українського війська» (Львів, 1936), а також у пізніше виданих дослідженнях М. Всегоренка, М. Заклинського, Ю. Тис-Крохмалюка та ін.

Як бачимо, у міжвоєнні роки українськими вченими в еміграції та у Галичині, як також і у Радянській Україні до початку 30-х рр., було зроблено великий крок вперед у науково-теоретичному та історіософському осмисленні державотворчої діяльності Богдана Хмельницького і його сподвижників. В історіографії утверджувався державницький напрям, на розвиток якого накладали відбиток події Першої світової війни та уроки боротьби за українську державність 1917–20 рр.

З початком Другої світової війни активна дослідницька праця перервалася, хоч і в цей період у Празі, Кракові, Львові не припинялася остаточно видавнича діяльність. З'явилися друком науково-популярні студії з історії України М. Андрусяка, М. Антоновича, Д. Дорошенка, дослідження М. Кордуби «Богдан Хмельницький у Белезчині й Холмщині» (Краків-Львів, 1941) та ін.

У післявоєнний період державницький напрям міг вільно розвиватися лише у діаспорі, хоч і тут виникли, особливо у перші повоєнні роки, великі труднощі і проблеми. У 1945–50 рр. українські учені розділили долю тисяч біженців або «переміщених осіб». І все ж у цей складний «таборовий період» вдалося відновити діяльність УВУ, НТШ, заснувати УВАН та багато інших науково-освітніх і культурно-громадських організацій. На заході розпочали свою професійну діяльність В. Гришко, О. Оглоблин, Л. Окиншевич, Н. Полонська-Василенко — відомі дослідники козацької доби. Об'єднаними зусиллями старої і нової еміграції учених вдалося достойно, як на ті часи, відзначити 300-літній ювілей від початку повстання Богдана Хмельницького, видавши з цієї нагоди збірник наукових статей за редакцією Б. Крупницького²⁴. Тоді ж вийшли окремими брошурами або відбитками вміщені у ньому статті В. Гришка, Я. Падоха, О. Прицака, М. Стахіва, що висвітлювали актуальні і недостатньо вивчені питання

про суспільну структуру і міські суди на Гетьманщині, стосунки з Туреччиною, впливу Хмельниччини на формування української нації тощо. У часописі «Арка» була опублікована стаття О. Оглоблина «Золотий спокій», що по-новому висвітлювала соціально-економічні, політичні та ідеологічні передумови національно-визвольної війни середини XVII ст. З цікавими публікаціями виступили Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко та інші дослідники. Доба Богдана Хмельницького з державницьких позицій висвітлювалася в «Енциклопедії українознавства», у перевиданій «Великій історії України» тощо. Певне значення для поширення наукових знань мали навчальні посібники та лекції з історії козаччини М. Андрусяка, українського права і козацько-гетьманської держави Л. Окиншевича, історії України І. Холмського (І. Крип'якевича) та ін.

Наступне піднесення інтересу до подій національно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького проявилось у середині 1950-х років. Тоді у науковій літературі і у періодичних виданнях розгорнулася дискусія про характер і значення українсько-московської угоди 1654 р. Обговорення вийшло далеко за межі цієї події і торкалося усього комплексу питань козацького державотворення та діяльності великого гетьмана²⁵. Учені діаспори доклали чимало зусиль для спростування фальшивих тлумачень радянської історіографії, що були сформульовані у Постанові і Тезах ЦК КПРС «Про 300-річчя воз'єднання України з Росією». Так само необхідно було рішуче відкинути далекі від істини, але досить популярні на Заході висловлювання щодо постаті і справи Богдана. «Там, в імперії, з Хмельницького робляться єдинонеділимця, а тут світові його показують п'яним козаком. То речі глибші, ніж дехто їх сприймає»²⁶. В цілому, «холодна війна на науковому фронті» не могла не позначитися негативно на якості багатьох видань, що яскраво виявили пропагандистсько-наступальний характер. Разом з тим, праці М. Андрусяка, Б. Галайчука, С. Іваницького, Б. Крупницького, Л. Окиншевича, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко та інших представників старшого покоління зайняли належне місце в історіографічному процесі. Це покоління добре відчувало епоху Богдана Хмельницького у контексті багатовікової боротьби українського народу за свою державність та національну незалежність, особливо періоду 1917–20 рр. «Ми так само живемо у добу зриву, як і покоління Хмельничан», — писав Б. Крупницький, говорячи про розуміння «гігантської, подиву гідної праці великого Богдана. Його проблематика, зрештою, є наша проблематика»²⁷.

Б. Крупницький також одним із перших висловив серйозне занепокоєння кризою, що виникла в еміграції у підготовці молодих

дослідників доби Хмельницького, яку так інтенсивно вивчала галицька школа М. Грушевського (згодом майже нікого не залишилося). Дай Боже, писав учений, щоб знайшлися сили серед молодого покоління, які втримали б у своїх руках світоч науки до того часу, коли наступить можливість понести його на Батьківщину. Бо цієї вільної історичної науки, репрезентованої емігрантами, як і інших гуманітарних наук потребуватиме Україна, як свіжого повітря²⁸.

Обминаючи у цьому огляді період 60–80-х років, можемо з певністю констатувати, що українські учені в еміграції в основному здійснили свою важливу місію. Їх науковий доробок, разом із науковими працями, виданими в Україні, становить необхідний з історіософської точки зору момент «заперечення» і неминуче наближає нас до пізнання історичної істини на основі наукових, а не політичних підходів.

¹ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк, 1963. — С. 80.

² Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. Зб. статей (на правах рукопису). — Мюнхен, 1959. — С. 47.

³ Липинський В. Твори. — Т. 3. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії державного будівництва в XVII-ім столітті. — Філадельфія, 1991. — С. 25–26. Згодом дослідник розцінював Переяславський договір як персональну унію України з Москвою. Див.: Липинський В. Листи до братів хліборобів. — Нью-Йорк, 1954. — С. 40.

⁴ Липинський. Твори. — Т. 3. — С. 40.

⁵ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Т. 2. — Мюнхен, 1966. — С. 5.

⁶ Мельник Л. Г. Державотворча діяльність гетьмана Богдана Хмельницького в оцінках М. Грушевського і В. Липинського (порівняльний аналіз) // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 185–200; Василенко О. О. Переяславська угода 1654 в оцінці М. С. Грушевського та В. К. Липинського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 462–469 та ін.

⁷ Див.: Гирич І. Ще раз про схему української історії // Генеза. — Ч. 1 (5). — К., 1997. — С. 138–140. Автор справедливо пише: «Українська державницька школа не є антитезою народницької історіографії. Більше того, ми маємо всі підстави стверджувати, що перша логічно виростає з другої» (С. 139–140).

⁸ Винар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації. — Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. — С. 79.

⁹ Гирич І. Назв. праця. — С. 140.

¹⁰ Федорук Я. Дослідження Хмельниччини в українській історіографії ХХ ст. (до 1939 р.) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. — Львів; Люблін, 1996. — С. 208.

- ¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — К., 1997. — С. 1494.
- ¹² Див.: Заїкін А., Заїкін В. Історично-юридична наука української еміграції та головні ідеологічні напрями в ній. — Л., 1937; Потульницький В. А. Історія української політології. — К., 1992.
- ¹³ Матях В. М. Проблема державотворення в Україні XVII–XVIII ст. у вітчизняній історичній науці другої половини XIX — початку XX ст. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 3. — С. 60.
- ¹⁴ Онищенко І. Г. Етнополітологічна парадигма українського етногенезу. Автореф. дис. ... докт. політ. наук. — К., 1998. — С. 14–15.
- ¹⁵ Ясь О. Державницький напрям в українській історіографії першої третини XX ст.: становлення, формування, вплив // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Зб. наук. праць у 2-х част. — Ч. 1. — К., 1995. — С. 115.
- ¹⁶ Оглоблин О. Назв. праця. — С. 11.
- ¹⁷ Бібліографію іноземних видань подав С. Пеленський (Pelenskyj E. *Ucrainica: Ausgewählte Bibliografie er die Ukraine in West-Europischen Sprachen.* — München, 1948 (Записки НТШ. — Т. 158).
- ¹⁸ Крупницький Б. Цензура Третього Рейху (уривок зі споминів) // Україна. — Ч. 3. — Париж, 1950. — С. 264.
- ¹⁹ Заїкін А., Заїкін В. Назв. праця. — С. 19.
- ²⁰ Потульницький В. А. Назв. праця. — С. 40.
- ²¹ Прицак Ом. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на тему нашої культурної політики (1967–973). — Кембрідж, 1973. — С. 4.
- ²² Полонська-Василенко Н. Українська історіографія. — Мюнхен, 1971. — С. 75; Її ж. Історія України. — Т. 1. — К., 1992. — С. 24.
- ²³ Кривецький І. Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. — Т. 134–135. — Львів, 1924. — С. 182.
- ²⁴ В 300-ліття Хмельниччини — 1648–1948 / Збірник за ред. Б. Крупницького. — Мюнхен, 1948 (Записки НТШ. — Т. 156).
- ²⁵ Див.: Іваницький С. Переяславський договір з 1654 р. — Нью-Йорк, 1954; Його ж. Українсько-Московська угода 1654 р. — Нью-Йорк, 1954; Його ж. Думки про Хмельниччину. — Нью-Йорк, 1957; Його ж. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 р. — Мюнхен-Нью-Йорк, 1966; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. — Нью-Йорк, 1954 та ін.
- ²⁶ Вовчук І. Вступне слово // Оглоблин О. Хмельниччина й українська державність. — С. 5.
- ²⁷ Крупницький Б. Історіографічні проблеми історії України. — С. 44.
- ²⁸ Там же. — С. 138.